

Хазяїн аж зблід, як я відчинив двері. Тоді ж побачив я і золоті ікони в кутку хазяйської кімнати, велику золоту лямпадку...

Ранком другого дня хазяїн ходив пішоходом не сам. З ним був якийсь офіцер у срібних погонах. Обидва вони гаряче розмовляли, розмахували руками, ходили швидко - швидко.

Ми один одному показали крізь рябе вікно оцю новинку. Нас дивувало, що ніколи ні з ким ми не бачили хазяїна на його улюбленому пішоході. Завжди він ходив тут сам і своїми лаковими чобітьми аж повитирав оці три дошки, і великі головки цвяхів на них нагадували срібні п'ятачки, що лежали упоперек пішоходу по чотири в ряд.

Я їх колись навіть перелічив. Тоді хазяїна не було дома. Удаючи хазяїна, заклав я руки за спину і з поважним виглядом ходив по пішоходу, перебираючи пальці за спиною. Хлопці сміялися, божилися, що я хожу точнісінько, як хазяїн. Я так само, як і він, пересував поволі свої черевики, дивився у одну крапку: кожного разу, як повертався, поглядав на кузню хазяйновитим оком. Після цього я перелічив цвяхи на пішоході.

І ось сьогодні ми всі здивовані, що ці срібні п'ятачки на пішоході рахував не лише хазяїн, а й невідомий офіцер у блискучих чоботях. З кожним його кроком відзвонювали малиновим дзвоном срібні остроги. Міркуванням нашим не було кінця й краю. Аж ось цей блискучий офіцер зовсім несподівано для нас з'явився разом з хазяїном у кузні. Він зняв білі рукавиці, сховав їх до кишені і... взявши вісь, почав скручувати колпак, дивитися у середину втулки, стукати молотком по колесах і робив це все так, ніби він двадцять років був ковалем, а сьогодні йому щітками витерли з обличчя та з рук ковальську сажу, наділи на нього голубу шинелю, срібні погони з двома червоними доріжками, блискучі чоботи та дзвінкі остроги.

34 Поцокав офіцер шину на колесі і показав щось хазяїнові пальцем знизу обода, почав про щось йому говорити.

Слів ми не чули, він якось тихо говорив. Може, він просто не хотів, щоб ми чули їхню розмову, а може великому панові личило говорити тихенько. Лише потім, коли ми виконували військове замовлення і я цілими днями крутив бормашину, провірчуючи наскрізь шини та пригвинчував їх гвинтами, я добре зрозумів отой рух, що офіцер зробив пальцями знизу обода.

Тоді саме була війна. Це слово для мене було майже незрозуміле. Всі мої відомості про неї обмежувалися лише тим, що я бачив у нашому місті багато війська і кожного тижня музиканти з трубами військовою вулицею виряджали до далекої станції ескадрон за ескадронам. Крім того, оту страшну війну я бачив на картинках, що їх на ярмарку продавали по гривенику. Мене дуже цікавили ці картинки, і, коли б у мене був гривеник, я обов'язково купив би собі хоч одну картину, повісив би на кухні і кожного вечора роздивлявся б на кожне обличчя. А картинки справді були такі страшні: салдат на коні роздавив голову другому салдатові у якійсь чудернацькій гострій шапці і з вусами, як у кішки; червона кров текла йому з лоба, а навколо лежали салдати з відірваними руками, ногами тощо.

Недалеко від нас була велика-велика школа. В ту школу щодня привозили ранених, і офіцерські жінки та ще якісь пані несли їм подарунки, і я чув, як барині говорили:

— Бедные русские солдатики, бедные защитники родины...

У нас у кузні, після одержання хазяїном від отого загадкового офіцера замовлення на військові вози, ввесь час тільки й говорили що про війну. Аж дивно, чому до цього часу зовсім не було розмов про війну, а тепер за кожним гвинтом, за кожним колесом, за кожною гайкою точаться ці розмови. В моїй уяві встають

неймовірні картини війни. Вони викликали в мені якусь тривогу, якийсь біль, якийсь сум...

Зате хазяїнові було добре, він зробився, якийсь гордий і з задоволенням дивився на ці зелені, як трава, вози.

— А чому ці вози фарбують у зелений колір? — запитав я якось маляра.

— Це для захисту, — відповів він, фарбуючи колеса на дерев'яних підставках.

Оповідання маляра про потребу фарбувати вози у захисний колір викликали в мене нові фантастичні уявлення про війну, і ці уявлення по-чудернацькому перепліталися з тою картиною, що я бачив на ярмарку. Дивлячись на малярову роботу, я ніби відчував задрість. Ця робота мені здалась значно легшою, ніж моя, ковальська. „Як гарно бути маляром“, — подумав я. Та вже пізно. Я вже роблю гвинти, видзвонюю молотком, як справжній коваль, і ковальська робота стала ніби частиною мене самого — я полюбив її, я шанував її. І мені стало чомусь смішно дивитися на отого маляра, що крутить колесо на дерев'яних підставках: закладе прутика залізного у матицю, покручує його і маже, маже, маже, або ляже під возом на спині й виквацьовує кожну гачку. І задрість до малярської професії, що якось несподівано явилась у мене, раптом розвіялася.

— Ні, не хотів би я бути маляром! Мені вже залишилося півтора роки. Я ще краще буду видзвонювати молотком, ще рясніше літатимуть іскри од білого заліза, буду майстром, справжнім майстром, як дядя Сеня...

Хазяїн наш повеселішав. До нього знов прийшов той самий офіцер. У великому сараї, де лежали колеса та різне майно, вони просиділи на дошках цілу годину. Офіцер витяг з кишені книжечку і довго щось писав, а хазяїн то вставав, то сідав.

„Навіщо цьому офіцерові так багато возів?“ думав я. Майже все місто, всі майстерні тільки й працювали на цього офіцера. Цілими сотнями стояли зелені хургони

36 біля Дніпрової пристані. Під'їздили баржі, вантажили їх і везли кудись Дніпровими хвилями.

Коли закінчився робітний день, хазяїн пообіцяв нам карбованець за те, щоб усі колеса й дошки винести на горище майстерні та вимести сарай. Хазяїн сказав, що в цьому сараї буде кузня. Через кілька день хазяїн на-йняв нових людей, і ці люди поставили чотири міхи, чотири пеньки, чотири ковадла, прийшли нові майстри і сарай став уже кузнею.

Закипіла робота в новій кузні.

Нас тепер стало багато. В майстерні, де робилися колеса, ящики, з'явилися зовсім незнайомі обличчя; про них говорили, що ці аж із Полтави.

Аж дивно було, як хазяїн швидко наймає людей. З дому не ходє, а за один день вже нових п'ятнадцять чоловіка. Та чого йому ходити, коли кожного дня заходять, питають роботи. Хазяїн, бувало, махне рукою і зачинається висока соснова хвїртка та клацає непривітно велика клямка, що нагадує скручений гречаний оладок, висхлий на гарячому камені.

Колись, пригадую, стали всі у нас говорити, що ми працюємо на оборону. Це слово облетіло в один день всі наші майстерні. Хазяїн навіть сказав:

— Хто в мене працює, на війну не піде...

Якийсь маляр боягуз аж затремтів від радості, бо не сьогодні завтра він мав піти на війну, а тепер господар отаке розповів. Він тепер буде малювати майже дурно, він не піде від хазяїна.

...Я вже не працюю біля тисків. Поставили мене вже на бор-машину; скрегоче свердло й падають, як олово, новенькі стружки та лопаються бульбочки з мила. Біля мене стоїть коробочка з шматочком мила і квачиком, ним я мажу свердло й свердло це гарчить.

За мій винахід, навіть ніхто не сказав спасибі. Та навіть воно мені, те спасибі. Мені аби кожного разу не хапати у руки квачика й не ламати свердла.

Правою рукою крутиш, а лівою дістаєш квачика, мажеш свердло, та якось похитнешся, або зачепиш колесо, що висить на товстій залізяці під бор-машиною, і лопне стальне свердло, а його робити дуже тяжко. Поки повипилюєш рівчачки! Не так випилювать, як гартувати. Загартуєш м'яко—тупотить, загартуєш твердо—кришиться; ніяк не вгадаєш. Коли б ще з однієї сталі, а то береш кусок старого терпуга, а терпуги трапляються інколи такі, що три дні ними попиляєш і вже нічого не варті.

Я гартую свердло, умочаю кінчик у воду, а потім мажу олією; олія йде пахучим димом, тоді я дряпаю ручкою молотка й чекаю поки цей маленький стружок не блисне. А блиснув стружок, умочаю у воду. Це називається загартувати на іскру.

Оце мене й наштотувало зробити винахід, бо дуже довго з оцим свердлом доводиться вожжатися. Я, щоб не простягати рук до квачика, беру з - під лаку коробку, наливаю воду, кидаю шматочок мила, нагріваю, потім прикручую цю коробочку до бор-машини, проколюю малесеньку дірочку в дні й капає по трішечки мильна вода на свердло й збігає до дірки, мені не треба вже ні коробочки, ні квачика.

Потім біля кожної бор-машини попристроювали хлопці ці коробочки й мені було так приємно, що вигдав це я.

Осінні вітри якось жалібно гудуть у димарях, іноді листочок з нашої акації залетить у кузню.

Ми дуже берегли оцю акацію. Нехай би хтонебудь попробував торкнуть її жигалом, або стукнуть залізом. На нього всі напорилися б. Під цією акацією лежав великий хрест. Воно власно на хрест не було схоже, це скоріше було коло, на якому натягали колеса. От під оцією акацією літом, коли пече сонце, приємно було у холодку посидіти на натягачі, поки майстер обійде всю шину важким молотком.

А сьогодні летять листочки, падають. Мочить їх дрібний дощ. У дворі вже немає возів.

Це вже досі мати повибирали картоплю, наквасили капусту. Як я рідко бачу матір! Додому 29 верстов, а я тільки два рази на рік буваю в нашому селі. На різдво піду неодмінно днів на два. Може, хоч нарубаю дров, а то ж хіба вони врубають, а може не буде чого рубати. Я зрубаю осику. Шкода... Я ж на цій осиці куд-кудакав у дитинстві.

Сьогодні якийсь холодний ранок; хмари, як дим, спішать кудись за далеку гору.

Сніг виривається аж у кузню, стелеться білою доріжкою на чорній підлозі. Я наспівую якоїсь пісні, видзвоную молотком і стальний дзенькіт веселить мою душу.

Мене захопили тривожні мрії про те, як я піду на різдво додому. Як я буду дома, погуляю з товаришами, покатаюсь на коньках власного виробу.

І ось... в цей саме день я пережив страшну річ...

...Перед моїми очима й досі стоїть постать дядька Федора якоюсь незабутньою картиною. Ми у кухні обідали. Відчинилися двері й не встиг за собою дядя Федір зачинити їх, як у нього з-під обмерзлих брів покотилися дві сльози і він швидко вимовив:

— Іди додому, мати...

Чого дядько Федір плакав? Він зовсім нам чужий, випадково їхав до млина і хтось попросив, щоб він зайшов до мене, переказав мені про те, що померли мати, а він, як побачив мене, вимазаного у сажу, вимученого тяжкою роботою, заплакав.

Я не пам'ятаю, чи плакав я тоді, чи перелякався.

Я стояв біля плити, опустил руки й чорні та зелені круги ходили перед моїми очима швидко, швидко.

За хвилину про моє нещастя знали всі — і майстри, й підмайстри, і учні.

Я зразу зібрався йти додому.

Зимою дні короткі, захватить мене десь у степу ніч, не дійду я до села. Такі були розмови моїх товаришів.

Ні, я дійду, я буду бігти. Я люблю мою матір. Може вона тільки хвора, може дядя Федір помилився. І через якусь годину я біг заметами. Я поспішав. І ввечері я був уже в селі. Затишні вулиці нашого села нагадували мені якийсь рівчак, і біг я цим рівчаком до солом'яної хати, до осики, де вмерли мої спогади, де померла моя люба мати.

У дворі я ішов поволі, сльози не давали мені роздивитися на маленьке вікно, з якого видно було, чи лямпу, чи свічку. Хто мені двері відчинив не знаю. Я з зимним повітрям і гарячими сльозами підійшов до лави, а на лаві холодна, як той день, лежала моя мати.

Я став коло мертвої матері. Пригадував день, весняний день, коли взяла мене мати за руку, одвела до міста. Пригадалася біленька сорочка, викачана дубовим рублем, і сльози, коли прощалася вона зі мною. То були радісні сльози, бо їх гріла надія на краще життя, і плакала мати якось ніби із сміхом.

... Я стою біля ями. Спускають соснову труну на вірьовках. Плачуть мої милі сестри, на труну падають грудки мерзлої глини, гупають просто по наших душах, а ми стоїмо, як курчата, плачемо й дивимося у глибоку могилу.

Сьогодні я знов у кузні, стою біля ковадла, воно глухо якось дзвенить. Час од часу пригадую свічки у го-
ловах матері і тяжкий біль давить і гнітить мене.

Я вже не думаю про село, не думаю про нашу шумливу осику, про білоголових хлопців, з якими грали ми в „коні“. У мене повна голова інших думок.

Через півроку я закінчую ковальське навчання. Не збудую я кузні у селі, не буде слухати моя матір радісного дзенькоту.

Я зустрів дядю Сеню. Я його давно не бачив, він так змінився, виросла риженька борідка, а очі аж посинішали. Обличчя стало худе, якесь воскове.

— Де ви працюєте, дядю Сеню?

Дядя Сеня вже не працював у кузні. У нього сухоти, і лікарі заборонили працювати. Він ловить рибу у Дніпрі, рубає стару лозу. Ціле літо возить її додому, щоб було зимою чим палити.

Я швидко розповів дяді Сені про все, все. Про каторжне навчання, про знущання хазяїна, про смерть матері. Дядя Сеня аж заплакав. Мені казав наш підмайстер, що він також зустрів був дядю Сеню і, коли нагадав йому про роботу та пожалів, що у нього таке погане здоров'я, то він теж заплакав і попросився.

Я у дяді Сені спитав, що мені робити далі, бо я не хочу робити у кузні, я хочу тікати з цього міста, хочу піти у завод.

Про завод розповів мені салдат, що стояв у хазяїна на квартирі.

У нашому місті по квартирах ставили салдатів і хазяїну мали поставити аж п'ять, та він якось обкрутився, кажуть, поставили одного та й то не дали кімнати, а жив з нами просто на кухні. Оцей салдат, якби не поїхав на війну, він би нас вивчив, як не боятися хазяїна та як з ним боротися. Він мені розповідав про завод, розповідав мені умови роботи й радив мене кинути оцю паршиву кузню.

„З такими думками, як у тебе, з таким бажанням працювати — тобі тільки на заводі треба“...

Дядя Сеня теж радив. Я з тривогою накреслюю собі шлях до нового життя, до нової роботи.

Я остаточно вирішив кинути кузню. Не хочу я добувати оці три роки, як на каторзі; та й що він зможе мене вивчити за ці шість місяців? Вони навмисно, оці хазяйчики, не дають всієї роботи аж до кінця навчання, щоб до строку не кидали.

Я кину. Мені не треба буде на заводі робити ковпаки, осі. Це найважча робота в кузні — зробити ковпак або вісь. Я вже ніби справжній майстер, а досі ще не зробив ні одного ковпака, ні одної осі, все чекаю, коли

до строку, а шість місяців буду робити гайки, гвинти. А ця робота мені остогидла, бо я її вмію робити з заплещеними очима.

Та я забув про велику перешкоду.

Я ж був на хазяйській одежі! У мене є святковий бобриковий піджачок, ботинки. Коли мені не дадуть ботинок та піджачка, ні в чому буде мені поїхати до того заводу.

Василиса щосвята видавала нам ботинки й піджак, а в будні ховала все це у великий гардероб і замикала, щоб ми увечері не одягались, не ходили гулять, не рвали хазяйське добро.

Я про свої пляни розповів хлопцям, а з них хтось ляпнув за столом, коли ми обідали, і вже хазяїн сьогодні мене спитав:

— Кидати думаєш? Подяка хазяїнові... — І наказав Василісі не давати мені ні піджака, ні ботинок.

Ну, як же я з'явлюся у такому вбранні на завод? На мені штани сто раз латані різнобарвними латками, чоботи з коротенькими халявами, поскручені дротом, і старий хазяйський піджак аж до колін, з надрізаними рукавами й дірками на ліктях. Коли я піду в такому, ніхто не повірить мені, що я коваль, і дивитимуться на мене, як на босяка.

Але це не спинило мене. Морозної ночі я вийшов на глухі вулиці сонного міста. Місяць циганською сережкою повис на крилах далекого млина. Рипіли під ногами морозяні зорі.

Я тільки за містом пригадав село, могилу матері, сестер, що залишилися в холодній хаті.

Я йшов так швидко, що не почував ні морозу, ні гострого вітру. Я дивився, як білим полем мело кудись сині сніги, та дим крутився над димарями в далеких хуторах.

Я сьогодні буду в місті, значно більшому, ніж наше миршаве місто. Я побачу заводи, побачу робітників, хоч

42 певно, буду блукати, як голодний пес, по базарі, доки не добуду праці.

Думки, мов сніг у віхолу, кружляли в моїй голові. Повз мене проїжджали баришники. Сани рили глибокі рівчаки у снігових кучугурах. Біля саней ішли прив'язані коні. Баришники з синіми носами, сиділи на санях у великих кожухах. Сміються з мене, глузують. Питають :

— Де твої уздечки?

Я їх розумію, вони гадають, що я злодій, думають, що я цілу ніч ходив по селах, щоб украсти десь коні і цією ж дорогою з вітром утекти на ярмарок.

Так, я злодій. Бо я вкрав у хазяїна старі чоботи, поганенький піджак. Я ввесь час почував себе в чужій сорочці, бо ж на його одежі, на його. Значить, піджак, що на мені й чоботи, це не мої, це його. Я — злодій...

Ішов я глибоким снігом, в халявах мокрі онучі замерзли до штанів і до халяв. Руки померзли, а міста не було видно. Кволе сонце у далеких хмарах боролось з гострими вітрами.

Сьогодні увечері я буду в місті. Я не ляжу у сніг. Я буду боротися, як бореться сонце з вітром. Я буду йти і йти, понад оцими стовпами.

І пригадалася мені казка, що я її чув у дитинстві.

Отакої самої зими вивіз батько своїх дітей покатати.

— Поїдемо, дітки, на степ,— каже він. Дітки посідали на саночки, укрилися кожухом і повіз їх батько далеко, далеко. Привіз на степ, посадовив біля копиці, накрив кожухом.

— Посидьте, дітки, а я поїду нарубаю дров та й поїдемо додому.

Чекали батька діти, не дочекалися. Поїхав батько додому, бо друга жінка не хотіла з ним жити, коли будуть у нього діти від покійної.

Найшли люди дітей, меншеньке було насподі, а найстарше зверху. Змерзлись вони під кожухом. Так і в село їх привезли. І мені стало навіть трохи страшно.

Чи не залишить мене доля у великому, незнайомому місті на морозі, чи не залишить вона мене?

А тепер ми вдвох, я й мороз. Мороз і довгий шлях, велике місто, плачуть дрти, плачуть за дітей, а може співають, щоб веселіше було плакати.

Мені вже видко димарі, церкви цього довгожданого міста. Нарешті я вже в околицях міста, а далі у справжньому, великому і такому холодному, кам'яному місті.

На вулиці гамір, гойдаються ліхтарі, ідуть, спішать, сміються люди. Куди вони йдуть? Куди вони всі поспішають?

Я стою на розі якоїсь вулиці, дивлюся кожному в обличчя. Я хочу когось пізнати. Кого я тут пізнаю? Простояв я так довго і пішов на вокзал повний суму. А тут, на вокзалі, я побачив багато отаких, як я, веселих, сумних, і мені стало легше на серці.

Я не слухав розмов, бо розмови зливались у якусь незрозумілу пісню і гули, як гуде ліс глухої осені.

Увечері я скрутився, як собака, біля теплої труби і солодко, здається, солодко, як ніколи, заснув. Ранком прийшов хтось із віником, вимели нас усіх із сміттям, і знов я пішов на широку вулицю нового життя.

— Я піду туди, де кузні, де заводи, може зустріну таких, як сам, розпитаю, не можу ж я ходити на вокзал, щоб мене вимітали ранком із сміттям.

Я хочу працювати, я буду ходити на роботу, буду дзвонити стальним молотом, глушитиму свій біль...

Я аж ніяк не думав, що так швидко зустріну друзів.

Я стояв біля чавунно-ливарного заводу, дивився на велику вивіску, що на ній були розмальовані різними фарбами господарські приладдя: машини, соломорізки. Це той самий завод, про який так багато говорив мені салдат, що жив з нами в кухні у мого колишнього хазяїна.

Після роботи з заводу виходили робітники з кошиками, вузликами, а я дивився їм в обличчя, шукав

44 доброго, хотів найти серед них такого, як дядя Сеня. Та вони всі мені нагадували дядю Сеню.

Я спинив сивого чоловіка й тремтячим голосом запитав його як поступити на завод. Мене зрозуміли дуже швидко. Біля мене вже не один стояв, а десять, уважно вислухали й одвели до контори. У конторі спитали мене, що я можу робити і веліли приходити на роботу.

Який я був щасливий! Я не міг дочекатися ранку. Я раніш усіх прийшов до воріт, чекав поки відчинять вузеньку хвіртку, поки перегорнеться ще одна сторінка книги мого життя.

Про плату я нікого не питав, мені хотілось швидше стати до роботи. Хай всі побачуть, що я можу робити, а більш всього я хотів вчитися.

Була саме субота. Біля контори у стіні маленьке віконце, а з віконця подають усім конверти. Робітники стоять у черзі одержують і виходять за ворота. Я стою з боку. Я ж тільки один день на роботі й це віконце для мене ще зачинено.

Мене один з товаришів кличе ночувати, мені соромно нести свої ганчірки у чисту кімнату оцього щирого товариша. Я ж ночував на вокзалі й чи я знаю, як зустріне дружина товариша на жданого гостя, що має вигляд пройдисвіта або босяка. Якби це літом, я б ніколи не пішов, я заночував би під забором, я б знайшов собі місце, а сьогодні я іду до товариша, у мене ні копійки грошей, я голодний і голова мені болить.

Я розповідаю товаришеві про всі мої муки. Товариш б'є мене по плечі, заспокоює й ми заходимо у теплу кімнату.

Дружина товариша радо зустріла мене, самовар шумів на невеликому столикові й пара, як димок із цигарок, виляса до низької стелі.

Я роздягаю піджака. Замазана синя сорочка при освітленні лампи здалася мені чистою. Ми сиділи коло столу, вечеряли й пили чай. Товариш розповідав дружині хто я й відкіля. Коли мені запропонували білизну,

мені стало якось боляче, сором пік мені душу. Мені було дивно, неймовірно дивно, що вони мене так приймають, що в них стільки ласки й тепла, скільки було лише в моєї матері.

Оцей товариш став мені таким рідним. З ним та його дружиною ми здружилися з першого ж дня.

У неділю ми йдемо на базар, купуємо дров, рубаємо, а дружина варе обід. Завтра ми разом підемо на роботу, я вже не буду стояти дві години біля воріт. У товариша на стіні годинник, а на годиннику намальовано водяного млина й мідні гирі поволі спускаються вниз, маятник спішить, він нагадує великого мідного гудика.

В понеділок ми з товаришем домовилися в конторі про мою плату. 20 рублів на місяць. 20 рублів! Я цілий день повторював „20 рублів“.

Тепер я куплю собі чоботи, піджака, буду платити товаришеві за те, що в нього ночую, обідаю, вечеряю. Я сплю на вогні оце ганчір'я за яке я три роки пиляв терпугом покірне залізо, а сьогодні мені за мою роботу будуть платити.

Я не знав, що за ці 20 рублів я маю по 12 годин стояти біля горна і робити одну роботу. Як це втомлює! Робиш, скажемо, гвинти. Цілий день гвинти та гвинти, чого ж тут можна вивчитися? А товариш загинає крючки вже цілий рік і його не хвилює ця робота, він звик. Я тільки про це й говорю. Я вирішив перейти до другого цеху на 10 рублів у місяць, аби не стояти біля однієї роботи. Я ж хочу вчитися, невже ж я до старости літ робитиму гвинти, або крючки.

Я придивлявся до всіх, кожен із нас робив якусь частину великої складної машини. Перестала мене хвилювати одноманітна робота і я, як усі, чекав суботи, отримував конверта, а у понеділок знов на роботу, і так сірі будні пролітали журавлями над нашою молодістю.

46 Мені 18 років, а мої товариші вже старички. Чого це я не товаришую з молоддю? Ні, я не можу з ними, вони щось не такі, як я — гуляють, п'ють. Я із старими майстрами веду розмови про життя, про роботу. Ми завжди у вільний час збирались у модельній, там розказували про січневі дні 1905 року. Й часто ми дивилися у вікна на городового, що ходить, як ворон, по середині вулиці з клинком у лакованих пихвах.

Я швидко зрозумів, що за ці розмови саджають у в'язниці та засилають до Сибіру. Ми таємниче розпитували у старенького токаря, я його навіть зараз бачу — ось він сидить на варстаті; довга синя блюза, чотири кишені, голова біла, аж на скронях пожовтіло волосся й маленькі очі на худому обличчі блищать, як спілі ягоди.

Цей токар, найкращий токар нашого заводу, розповідав нам про революцію та про те, як її треба робити. Тому я не міг покинути цих товаришів і побігти з молодими хлопцями по пивних та по різних непристойних місцях.

Наш машиніст найбільш любив розпитувати токаря, бо токар був у Москві, був і в Петрограді, а коли почалась війна в 14 році його закинуло аж сюди і він був єдиною людиною, що так багато бачила і багато могла розповісти. Машиніст розпитує, а ми слухаємо. Сьогодні донька машиністова принесла йому обід, зелененька хустина, біла вишита сорочка, як сонцем ударили мені в очі.

Я цілий день думаю про доньку машиніста, вона і завтра принесе обід і завтра я її побачу. Ні, я завтра піду о 12-й годині до машиніста, там я побачу зблизька зелену хустину. Я попрохаю в неї гілочку бузку, вона вчора так багато принесла бузку, хлопці розхвтали, а я тільки стояв і дивився на хустину та на черевички, що так чемно прилягали до босої ноги. На мене вже машиніст посварився пальцем, якось помітивши, що мені подобається його донька. А коли донька пішла, він покликав мене і запросив до себе додому.

— Приходь, — каже, — погуляєте, покатаєтесь на човні, а то ти тут чужий, ще засидишся дома.

Ах, який я радий був! Я вперше мов скинув з себе якийсь важкий вантаж і у неділю побіг, як дитина, до машиніста хоч він і недалеко жив від моєї квартири, не від моєї, тобто а від товаришевої, бо я в нього тимчасово, шукаю собі кімнату і ніяк не можу знайти, то дорого, то далеко.

Я прийшов до машиніста і почув з його уст такі слова, важкі, як чавун і холодні, як крига.

— Знаєш, вже немає в нас Даші. — І чуть не заплакав.

— А... а де вона? — я спитав злякано, ніби я Дашу знаю давно, давно, а я тільки перший раз почув її ім'я. На сундуку бачу зелену хустину і черевички під ліжком каблучок до каблучка.

— Найнялася...

— Куди ж вона найнялася?

— До панів найнялася, до панів, бодай вони по-дохли...

— Хто ж вам носитиме обід... а мені бузку — думав я. Машиніст прив'язав крючок до вудочки і ми сіли у човна, поїхали по гладенькій воді рибу ловити. Мені не хотілося риби ловити, мені хотілося думати про Дашу і так було шкода, що вона наймичка, і біль за неї пік моє серце. Якесь дивне почуття до неї з'явилося в мене... Я ще не розумів, що таке кохання.

— А ви знаєте, де ті пани живуть? — запитав я машиніста.

— Не знаю, у неділю думаю піти, — відповів він мені.

— Так і я з вами... підемо подивимось.

Не знаю який довгий був той тиждень, він видався мені за цілий місяць. А сьогодні ми йдемо широкими вулицями до тих панів, де Даша. Цілий тиждень машиніст сумував за обідом, а може це мені здавалося, може тільки я сумував, що не приносила Даша обіду й бузку. Ми біля високих воріт смикаємо за ручку дзвоника,

48 білий дід відчинає хвіртку, з - під його ніг вискакує чорненьке цуценя. Шкібарчить, як розбитий казанок, дзвонить своїми бубончиками, виблискує срібло на гарному нашійнику. Я хотів вдарити його ногою, та швидко спинив мене батько Даші.

— Це панське цуценя, бити не можна — а потім тихо сказав: — Якби не тут, я б його попескав...

Ми сказали, що прийшли до Даші. Перед нами знову замкнули хвіртку й ми лишилися чекати за ворітьми.

Вийшла Даша, у білому хвартусі, білій шапочці і якась бліда, бліда.

— Що ви тут робите? — Я зразу відчув недоречність свого запитання, бо вона почервоніла.

— Прибираю у кімнатах, за горнишну...

— Може тобі тут погано? — спитав її батько й дав якийсь пакуночок. Даша подякувала й побігла назад на якийсь крик із двору, що зробив ім'я Даші таким довгим, довгим.

— Да - а - а - ашо! — Почули ми це ім'я. І зникла Даша за високою хвірткою, великих білих воріт.

Зачиняючи хвіртку, вона якось так усміхнулася мені, що в мене по шиї пробігли муравки, ніби вона взяла й погладила мене своєю теплою долонею.

— Що це за пани? — спитав я машиніста.

— А хіба я знаю? — спокійно відповів мені він і мовчки зкрутив цигарку. Я помітив, що йому дуже тяжко, він ішов мовчки аж до свого провулочка. Ми попрощалися.

Я помітив що старий зі мною не хоче балакати, йому шкода Даші. Але я не розумів його — навіщо він найняв Дашу? Їх було лише двоє, і нікому тепер прати білизну, варити обід та прибирати у маленькій кімнаті. Треба обов'язково розпитати. Коли він не скаже мені, — вирішив я, — розпитаю її саму...

Завтра ж піду після роботи. Нехай сердяться пани, хай мовчить машиніст, хай усі мовчать, а я піду й розпитаю.

Від машиніста я нічого не взнав. Я просто не наважився його розпитувати. Вечірнє сонце червоніло, і, як розрізаний кавун, котилося по сірому обрію, золотило жито, дерева, дахи будинків; кудлаті хмари, блискучі, як розпечене залізо, човниками пливли кудись загадковим озером.

Я стояв коло білих воріт. Я хвилювався, мені було соромно. Здавалося, ніби люди, що проходять повз мене знають чого я тут стою. Я намагався удати, що тільки що вийшов з цих воріт і стою чекаю на когось, чи гуляю біля свого „власного“ двору, хоч власного двору я ніколи не мав і мати не мріяв. Чомусь я не насмівлювався смикнути за ручку... Аж ось я ніби наважився, торкнувся до неї пальцями. На мить я немов прикипів на місці, завагався, стало мені знову соромно і... ручка вирвалася з моїх рук, а якийсь з сивою бородою, ніби він стояв за хвірткою, вийшов за ворота так раптово і так несподівано, що я навіть не встиг сховати руки у кишені.

— Кого вам, паничу? — Запитав мене сивий дядько.

Довго потім згадував я, як він звернувся до мене, як він назвав мене паничем. Який же я панич? — подумав я. На мені були юхтові чоботи, синя сатинова сорочка, білий пояс з китицями, що я за нього заплатив 40 копійок.

— Даши немає дома? — зніяковіло відповів я на його запитання своїм запитанням.

— Дома, постійте тут, я покличу.

Я простояв після цього коло воріт, мабуть, цілу годину, і почав уже думати, що дядько забув сказати, бо Даша не з'являлася. Я вже хотів бігти од воріт і ніколи не приходити, не турбувати, ні себе, ні Даші. Та не встиг я про це подумати, як миле обличчя Даші з'явилося перед моїми очима й іскорки в її карих очах горіли, як горять крихотні шкельця в гарячому піску під сонцем. Я думав багато говорити з Дашею, розпитати про те й друге, а стояв і дивився в глибокі очі

50 з іскрами й дуже стукало серце і вечір дхнув бузком, дхнув так, як ніколи - ніколи.

— Дашо! — вирвалося слово, і зацвіла наша розмова, як оті троянди біля панського вікна.

Даша розповіла мені про батька. Як болюче мені було дізнатися, що це не рідний батько, і що Даша не його дочка. Її ще маленькою привезли до приюту, а потім люди розбирали сиріт підчас війни, бо в приюті влаштували лазарет; машиніст і взяв собі оцю дівчинку за дочку, а тепер, коли йому так тяжко, плата на заводі зменшилася, багато боргу за квартиру та й Даші вже 17 років, а вона не має зайвої одежі, й примушений він був найняти Дашу, щоб заробляла хоч на себе. І Даша вже не дочка, а наймичка.

Не знаю чому так швидко мені розповідала Даша, може, це вона вперше розповідала про свою долю. Вперше схилила вона голову на моє тремтяче плечо.

На мене це побачення справило велике вражіння, запало глибоко в душу. Прощаючись я відчував, як гулко стукало моє серце. Ніжними очима дивилися ми одне на одне...

Другого дня вирішив я знову піти до Даші. Власне, вирішив я ходити до неї щовечора. В цей день підчас перерви ми сиділи, слухали токаря, наливались ненавистю до панів. Я сьогодні найбільш почував оцю ненависть.

— Як буде революція, — казав токарь, — влада буде в руках робітників і не будуть ні наші сестри, ні дочки служити у панів...

— А чи скоро це буде? — швидко спитав я у токаря. Він аж засміявся.

— Це швидко не робиться, багато ще крові треба віддати. Влада сама не прийде, її треба вирвати.

І слухали ми уважно кожне слово, сиділи так тихо, що чутко було, як мухи гули прозорими крильцями.

Я вирішив про все розказати Даші, про все, що тут чув. Я був певний, що Даша така, як і ми, вона не розкаже панам, бо вона вчора сама сказала:

— Не довго служу, а як вони мені набридли, такі кляті.

І цього вечора ми сиділи удвох, ми розуміли один одного. Наші почуття, наші погляди, наші мрії були однакові і з'єднували нас, як двох близьких друзів...

Ціле літо ми зустрічалися з Дашою.

Даша була письменною й інколи в неділю, маючи вільний час, читала мені книжки, а я слухав і не міг зрозуміти та й вона не знала того, про що читає. В книжках писалося про життя багатих людей... І хоч книжки ці були грубі, великі, та про таких як ми там не згадувалося.

А якось я дістав книжку про революцію. На один день дав мені її токар і просив нікому її не показувати й берегти, як око.

Хитрий токар зідрав обгортку з якоїсь святої книги. Зверху дивишся: святі хрести, а розгорнеш — про революцію.

Тепер мені Даша розкаже, навіщо все це робиться. От як вона швидко все зрозуміла. Ми читаємо ховаючись, крадькома і я бачу, як тисячі токарів виходять на вулиці і червоною лавою ідуть до панських палаців. В книзі було написано, як треба з панами боротися, і як пани борються з нами.

Коли я повертав книжку токареві, він запитав мене.

— Зрозумів щонебудь?

Я переказав майже все те, що було написано, він стиснув мені руку й засміявся так як ніколи.

— Як щось буде в мене, я ще дам — сказав він радісно й ласкаво. Але не дав мені токар більш книжок, не вийшов на роботу і ми не збиралися більш у модельному цехові. Токаря тієї ж ночі заарештували. Приходила його заплакана дружина за получкою, й нікому й слова не сказала. За що арештували токаря, ми не знали, тільки говорили, що в нього нашли книжки „проти царя“ та за це й посадили у в'язницю. Про арешт токаря я розповів Даші.

Молоді ми були революціонери, ми ще тільки навчилися ненавидіти панів, а як з ними боротися — не вміли. Токар, мабуть умів, бо токар вже у в'язниці... У токаря вже сива голова, а це не літо, а зима, така люта зима, як була тоді, коли я ішов 50 верстов пішки до цього ливарного заводу.

До нас прийшов якийсь товариш, скликав нас у ливарному цеху, говорив дуже багато, та ми всі мовчали, не вірили, бо в нього з-під рваного пальто видно було білі, як сніг, манжети.

— Шпiон, шпiон, шпiон! — Це слово з вуха у ухо передавали робітники.

Він говорив нам:

— Не треба царя! — Та дивився на наші обличчя, ніби хотів, щоб ми так само одкидали назад чубом і галасували, як він.

Бачили його увечері на станції у великих окулярах з якоюсь панною, сидів у вагоні першої класи. Говорили довго потім:

„Ото революціонер, якби були з ним погодилися, усі були там, де токар“. Між нами хоч і не було токаря, але ім'я його щодня у на на вустах і щодня повторювали ми його слова...

Сьогодні, як ніколи, всюди забігали, заметушилися городові. На заводі гарматних набоїв було почеплено великого червоного прапора. Ми кинули роботу і якийсь панок, зскочивши на молотарку, кричав:

— Свобода і власть! Цар отказався от престола!

А по вулицях ходили люди, носили на палицях червоні полотна з одноманітними літерами. У всіх у нас був якийсь незвичайно-радісний настрій. Всі дивилися на плякати, читали написи, раділи. Я теж як ніколи радів, але так було нестерпно боляче мені від того, що я ніби німий.

На заводі в нас було велике свято. З'явився звільнений з в'язниці токар, сьогодні він з нами говорить, сьогодні він грізний і рішучий, сьогодні він клене те

минуле, що оце на наших очах валиться. Клене і закликає нас не вірити оцим панкам, що так часто прибігають до заводу з великими червоними стрічками на грудях. Він казав: нам треба такої революції, щоб не було хазяїна, щоб ми були хазяїнами! Ми ходили на мітинги, але відчували якусь порожнечу — ніде не говорилося про те, щоб нам краще жилося. Пани як були, так і залишилися. Даша як служила, так і служить, а токаря знов забрали, невідомо коли, невідомо куди.

Даша теж якось змінилася. Коли я говорив про те, що в нас на заводі все по-старому, вона не вірила.

— Царя ж скинуто, — говорила вона.

— Царя? А хіба цього досить? І хазяїн у нас на заводі залишився, і ти служиш.

— Тепер у нас буде президент, — доводила мені Даша. Вона навіть показала листівку й прочитала внизу „Керенський“. Я дивувався, чого це Даша весь час погоджувалася зі мною, а я з нею, — сьогодні ж вона носить листівку Керенського й хвастається, що її хазяїн виступав на мітингу й теж говорив про свободу.

Ми стали рідше зустрічатися й мало говорити про революцію. Я більш дивився на її теплі очі й сердився, що Даша ніяк не зрозуміє, що і я, і машиніст незадоволені з оцієї революції.

У нас з кожним днем все більшало розмов про землю, про заводи та про Керенського, що хоче обдурити робітників й піти з панами, а найбільш нас хвилювала війна. У нас повісили великого пляката, на ньому було намальовано салдата у сірій шинелі й написано: — Війна до перемоги! Казали робітники: Який дурний салдат буде кричати „війна до перемоги“! — коли вони вже 4 роки сидять у холодних окопах під гарматним вогнем.

Даша говорила, що бариня послала посилку якомусь салдатові й написала листа, щоб вони боронили свободу та добили проклятих німців, що хотять забрати нашу батьківщину.

54 — Дурна твоя бариня, за рукавиці салдати подякують, а листом...

Даша ображено заявила, що нічого вона мені більш не буде розказувати, бо я не поважаю свободи й хочу, щоб германці завоювали нас, та щоб керував нами германський цар.

А час летить, летить, як коні степовії і гриви горять під теплим осіннім сонцем.

Салдати в червоних ешалонах тікають з позицій. Ми свого хазяїна вивезли на тачці з заводу й покинули серед шляху. Червоні прапори густіше вкрили вулиці, кіннота розганяла натовп та ми обурені кидали в неї камінням.

Хтось у шкіряній куртці палкими словами закликав нас до гвардії, до червоних робітничих загонів.

Ми сьогодні роззброїли дружину й всі рушниці забрали на завод. З нас багато записалося в загін Червоної гвардії, отримало рушниці і я щасливий побіг прощатися з Дашою, бо сьогодні ми мали ешалоном їхати на Знам'янку зустрічати ворогів.

Щодня ідуть салдати і щодня написано інше на паротях. Сьогодні читали хлопці одного написа. Він обував наші заводи, та не змогли ми зупинити потяга, його зупинять десь далі, заберуть зброю, бо не може ж потяг з отаким написом їхати по вільній землі.

„Геть з дороги — пан додому їде!“

Це різна українська офіцерня зібралася на фронті цілою шайкою й оголосила себе „панамі землі українськї“.

Даша зустріла мене холодно. Вона дивилася більш на рушницю, ніж на мене.

— Ви загубите свободу, давай рушницю, я кину її в колодязь, не йди, ти не розумієш, тебе уб'ють.... а за що уб'ють? Більшовики — це босяки й арештанти...

Бідна Даша, це їй хазяїн такого наговорив про робітників, а вона йому і вірить. Червона гвардія — не босяки, це голота, батраки, це пролетарі, це ті, що виривають у панів землю й заводи...

Я говорив їй це швидко, швидко, але Даша не вірила, а я ж забіг тільки на хвилинку. Даша тримала рушницю і не хотіла мене пустити, сльози в її очах, її бліде обличчя нагадували мені страшний сон і я, штовхнувши обома руками Дашу, вирвав рушницю і побіг на станцію.

Так у полум'ї революції, що лише ще починалася, перегорнулася третя сторінка мого життя.

Я вступив до рядів Великої Робітничої Червоної Гвардії...

І. ФЕФЕР

З ЦИКЛЮ „ДНІПРЕЛЬСТАН“

* * *

А дуби старіють, далі оточили,
В парку все зимніші подуви вітрів.
Береги лисніють, як раніш лисніли,
І колишні трави квітнуть на горі.

Кістяки по нуртах глибоко зариті,—
Звідки знати, хто й коли пішов на гній?
Хто їх там — татари кинули, чи скіти?
Може, комсомольці — ночі навісній?

Із розкритих далів — кораблі новітні,
А старі назад відходять в далечінь,
Звисли юні дні на береги розриті,
Сиві та старезні — міст новий злучив.

Тисячами зайди карбували грона
Співів хуртовинних, кроків юних лав
В подиху холоднім Дніпрового лона,
У старій тривозі спокою Дніпра.